

DIŞ TİCARET VE TURİZMİN BÖLGESEL KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ NEDİR: PMG- ARDL VE PANEL KANTİL YAKLAŞIMLAR*

Kerem KARABULUT¹
Hikmet AKYOL²
Kübra KARAKUŞ³

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye’de ve 26 alt bölgede dış ticaret ve turizmin iktisadi kalkınma ile uzun dönem ilişkisinin ne olduğu incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, 26 alt bölgeye gelen toplam turist sayısı ve bu bölgelerin net ihracat düzeyi ile ekonomik büyümeleri arasındaki ekonometrik ilişki Kao (1999), Pedroni (1999, 2004) ve Johansen-Fisher Eşbütünleşme testleriyle analiz edilmiştir. Sonuçlar, uzun dönemde turizm ve dış ticaret, ekonomik kalkınma arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermiştir. PMG-ARDL testi bulgularına göre, uzun dönemde gelen turist sayısı ile ekonomik kalkınma arasında pozitif yönlü ve istatistik olarak anlamlı bir ilişki vardır. Başka bir ifadeyle, Türkiye’de 26 alt bölgedeki turizm faaliyetleri genel anlamda yerel kalkınmayı olumlu etkilemiş ve bu bölgelerin diğer gelişmiş bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik açığın kapatılmasına katkı sağlamıştır. Panel kantil regresyon analizleri sonucuna göre ise bütün kantillerde gelen turist sayısı ekonomik büyümeyi olumlu etkilerken, net dış ticaret hacmi olumsuz yönde etkilemektedir.

***Anahtar Kelimeler:** Bölgesel Kalkınma, Dış Ticaret, Turizm, PMG-ARDL, Panel Kantil.*

* Bu araştırma, 5. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulmuş çalışmanın genişletilmiş halidir.

¹ Prof. Dr. Kerem KARABULUT, Atatürk Üniversitesi, İktisat Politikası Bölümü, kerem@atauni.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3159-3289>

² Öğr. Gör. Hikmet AKYOL, Gümüşhane Üniversitesi, Şiran Mustafa Beyaz MYO, hikmetakyol76@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9119-7416

³ Öğr. Gör. Kübra KARAKUŞ, Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, k.karakus@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9845-0082

WHAT IS THE IMPACT OF FOREIGN TRADE AND TOURISM ON REGIONAL DEVELOPMENT: PMG-ARDL AND PANEL QUANTILE APPROACHES

ABSTRACT

In this study, foreign trade and tourism in Turkey and with the economic development in 26 regions were examined as to what the long-term relationship. For this purpose, Kao (1999), Pedroni (1999, 2004) and Johansen-Fisher Cointegration tests were analyzed for the total number of tourists coming to 26 sub-regions and the econometric relationship between the net export level and economic growth of these regions. Results show that there is a cointegration relationship between tourism and foreign trade and economic development in the long run. According to the PMG-ARDL test findings, there is a positive and statistically significant relationship between the number of tourists visiting in the long term and economic development. In other words, tourism activities in 26 sub-regions in Turkey have had a positive impact on local development in general and have contributed to closing the socio-economic gap between these regions and other developed regions. According to the results of the panel quantile regression analysis, while the number of tourists visiting all canteen affects the economic growth positively, the net foreign trade volume negatively affects it.

Keywords: Regional Development, Foreign Trade, Tourism, Panel Data Analysis.

1. GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde bölgesel kalkınma farklılıklarının yaşanması ve özellikle kimi bölgelerin sosyo-ekonomik yapısının diğer bölgelere kıyasla daha geri kalması önemli bir sorundur. Bununla birlikte, bu ülkelerde bölgesel çapta turizm faaliyetlerinin artması ve dış ticaretin gelişmesi, bölgesel kalkınmaya önemli katkılar sağlamıştır. Dış dünya ile gelişen ekonomik ilişkiler bölgesel ve yerel kesimlerin dış dünya ile ticaretini önemli ölçüde arttırmıştır. Bunun yanında, her geçen gün artan destinasyon sayısı ve turizm gelirinine bağlı olarak döviz kaynağının artması ise turizmi önemli bir sektöre dönüştürmüştür. Turizm, iş gezileri, dinlenme, aile/ arkadaş ziyareti, tıbbi destek ve dini nedenler ile bilgi arama gibi çeşitli sebeplerden dolayı, bir yıldan fazla olmamak suretiyle insanların gezisini ve ziyaretini içeren (her zamanki ortamlarının dışına) bir endüstri koludur (ILO, 2013:3, Meyer ve Meyer, 2016:466). Calero ve Turner (2019), başlangıçta bölgesel kalkınma teorilerinin turizmi içermediğini ifade etmiş, bunun başlıca nedeni olarak ise bölgesel kalkınma ve lokasyon araştırma topluluğunun turizmin ekonomik

kalkınmayı etkileyecek kadar önemli görmemesi ve aynı zamanda bölgesel bilim araştırmacılarının üretime öncelik verme eğiliminde olmasını göstermiştir. Oysaki günümüzde pek çok bölgede turizm endüstrisi, ekonomik büyüme ve istihdam yaratmanın en büyük kaynaklarından kabul edilmektedir (Petrevska ve Gerasimova, 2012:6). Dış ticaret ise, uluslararası sınırlar ve bölgeler arasında yapılan mal ve hizmet ticaretidir (Vikipedi, 2019). Bölgesel kalkınma ya da bölgesel ekonomik kalkınma, hükümet, iş ve sivil toplum sektör ortaklarının ekonomik büyüme ve istihdam yaratma konusunda, daha iyi koşullar üretmek için iş birliği içinde çalıştıkları bir süreçtir (Swinburn vd., 2006:1).1950'li yıllardan beri ulaşım sistemleri ve yolların iyileştirilmesi, turizmin önemli ölçüde gelişmesine yol açmış, bunun sonucunda birçok turizm destinasyonu gelişmiştir (Pedrana, 2013:91). Turizmin hızlı gelişen bir endüstri kolu olarak görülmesi, ekonomik açıdan dezavantajlı bölgelerin canlandırılması için onun potansiyel rolünü arttırmıştır (Jones ve Munday, 2001:2). Doğası ne olursa olsun turizmin, turizm faaliyetlerinin gerçekleştiği bölgelerde bölgesel ve yerel düzeyde önemli bir ekonomik ve sosyal etkisi vardır (Petrevska ve Gerasimova, 2012:7).

Dış ticaretin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisi incelenirken, ithalat ve ihracatın bölgesel kalkınma ile olan ilişkisi üzerine eğilmek gerekir. Ekonomik teoride, dış ticaretin ekonomik büyüme (kalkınma) ile olan ilişkisi incelenirken, kimi teoriler ihracatın ekonomik büyümeye neden olduğu ileri sürülürken, bir kısım teorilerde ithalatın ekonomik büyümeye neden olduğunu savunmuştur (Uçan ve Koçak, 2016:52). Bununla birlikte, bölgesel dış ticaretin artması bölgesel sanayi kollarının gelişmesi ve istihdam oranlarının artması konusunda önemli araç olarak görülmektedir.

Türkiye için dış ticaret, turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi gösteren ampirik çalışmalar incelendiğinde, bu tür bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu araştırmada Türkiye'de ve 26 alt bölgede dış ticaret ve turizmin iktisadi kalkınma ile uzun dönem ilişkisinin ne olduğu incelenmiştir. Araştırma beş bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm giriş bölümüdür. İkinci bölümde ilgili alanda daha önce yapılmış ampirik araştırmalar verilmiştir. Üçüncü bölümde araştırmanın veri seti, kapsamı ve kullanılan ekonometrik yöntemden bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde uygulanan ekonometrik analizler sonucunda elde edilen bulgular verilmiştir. Beşinci bölümde araştırma bulguları yorumlanmış ve araştırmanın genel sonucu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Turizmin bölgesel kalkınma ile ilişkisini inceleyen çalışmalar ele alındığında, çalışmaların büyük bölümünün turizmin bölgesel kalkınmayı olumlu yönde etkilediği sonucunu elde ettiği dikkat çekmektedir. Jones ve Munday (2001), 1996 yılı verilerini kullanarak Galler'de yapılan üç farklı turizm faaliyetinin bölgesel kalkınmaya etkisini incelemiştir. Araştırmada yapılan turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmanın sağlanmasında önemli rol oynadığı gösterilmiştir. Çeken (2008), Türkiye'de yapılan turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya etkisini teorik şekilde incelemiştir. Araştırmacı, turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya katkıda bulunduğunu belirterek, bu faaliyetlerin gelir dağılımındaki adaletsizlik, işsizlik, göç, altyapı sorunlarının çözümünde de etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sevinç ve Azgün (2012), Van İli Akdamar ilçesinde yapılan inanç turizmi faaliyetlerinin bölge ekonomisine etkisini 2009-2011 aylık verilerini kullanarak incelemiştir. Araştırmada turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmayı sağlamada önemli rol oynadığını gösterilmiştir. Dana vd. (2014), Fransa'da yapılan girişimcilik ve turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya etkisini incelemiştir. Araştırmacılar, kırsal alanlarda yapılan turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmanın gelişimine katkı sağlayarak girişimcilik faaliyetlerini arttırdığını göstermiştir. Künü vd. (2015), Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan turizm faaliyetleri ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi teorik şekilde incelemiştir. Araştırmada, bölgede gerçekleşen turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya katkıda bulunduğu, ancak bölgesel kalkınmaya istenilen düzeyde etki etmediği gösterilmiştir. Andrei vd. (2016), Romanya'da bölgesel kalkınma ve turizm arasındaki ilişkiyi teorik şekilde incelemiştir. Araştırmacılar turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmayı arttırmada öncelikli alan olduğunu göstermiştir. Baykul ve Maden (2017), TR61 Bölgesinde yapılan turizm faaliyetleri ve bölge ekonomisine etkisini incelemiştir. Araştırmacılar bölgede görülen doğal güzellikler, ulaşım, iklim, sağlık ve spor koşullarının, turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya etkisinde belirleyici olduğunu ileri sürmüştür. Meyer ve Meyer (2016), Güney Afrika'da yapılan turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya etkisini 2001-2014 verilerini kullanarak panel veri analizi ile incelemiştir. Araştırmada, turizm faaliyetlerinin ülkenin daralan sektörlerinin yerine geçerek bölgesel ekonomik kalkınmaya katkıda bulunduğu gösterilmiştir. Çakır ve Sandalcılar (2018), Rize Ayder Bölgesinde yapılan turizm faaliyetleri ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi 200 katılımcıya yapılan saha çalışmasıyla incelemiştir. Araştırmacılar bölgenin kalkınmasında turizm faaliyetlerinin önemli olduğunu göstermiştir. Brankov vd. (2019), 21

banka ve 195 kişi üzerinden bölgesel kalkınmanın bir faktörü olarak turizmi ve toplum algısı ile bankaların desteğini incelemiştir. Araştırmacılar, yerel halkın turizme yönelik pozitif tutuma sahip olduğunu ve turizmde istihdam edilenlerin diğerlerine kıyasla daha olumlu turizm algısına sahip olduklarını göstermiştir.

Turizmin yanında bölgesel kalkınma ile yakın ilişkili olan bir diğer konu dış ticarettir. Sun ve Hensmati (2010), Çin'in 31 ili için dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisini 2002-2007 dönemi verilerini kullanarak panel veri analizi kullanarak incelemiştir. Araştırmacılar, yapılan ileri teknoloji ihracatının büyümeyi ve kalkınmayı olumlu yönde etkilediğini göstermiştir. Aytaç vd. (2012), Türkiye'de dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2001-2011 dönemi çeyreklik veriler kullanarak Granger nedensellik testi uygulayarak incelemiştir. Johansen eşbütünleşme testi ve VAR analizi ile uzun dönemli ilişkisi araştırılmıştır. Araştırmaya göre ithalattan, ihracata ve GSYH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu, uzun dönemde ise; GSYH'den ithalata ve ihracata tek yönlü bir ilişki olduğu gösterilmiştir. Ogbokor ve Meyer (2017), Güney Afrika'da dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1995-2001 dönemi çeyreklik verilerini kullanarak VAR analizi ile incelemiştir. Araştırmacılar ihracatın ekonomik büyümeyi döviz kurlarına göre daha fazla arttırdığı, Granger nedensellik testine göre ise ekonomik büyüme ve ihracat arasında tek yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Arvas ve Torusdağ (2016), ihracat-ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye için 1987-2015 dönemi verilerini kullanarak En Küçük Kareler Yöntemi kullanarak incelemiştir. Araştırmada ithalat ve büyüme arasında tek yönlü bir ilişki olduğu, ihracatın ise büyümeye katkısının olmadığı gösterilmiştir. Şahin (2017), dış ticaret ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi TR81 bölgesi için 2010-2016 dönemi verilerini kullanarak incelemiştir. Araştırmada ihracatta meydana gelen artışın bölgesel kalkınmayı arttıracığı gösterilmiştir. Tunç ve Kaya (2017), Batı Akdeniz Bölgesi'nde dış ticaretin bölgesel kalkınmadaki rolü ve sorunları 55 Firma yöneticisi ile saha çalışması uygulayarak incelemiştir. Araştırmada uluslararası olumsuz siyasi gelişmeler, yüksek maliyetler, uluslararası reklam eksikliği ve döviz kurundaki hareketlilik ihracatı olumsuz etkileyen değişkenler olarak sıralanmıştır. Ayrıca araştırmacılar, firmalarda görülen marka eksikliğinin ve üretim kaynaklı sorunların bulunmasının ihracatı olumsuz yönde etkilemediğini belirtmiştir. Akcan ve Metin (2018), Türkiye'de dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 2008 krizi öncesi (2000-2008) ve kriz sonrası (2009-2017) olmak üzere çeyreklik veriler kullanarak incelemiştir. Araştırmacılar 2008 yılına kadar ihracata yönelik sanayileşme modeli sayesinde ihracat tabanlı bir

büyüme kriz sonrasında ise büyümenin kaynağının ihracata bağlı olmadığını göstermiştir. Özel (2018), Türkiye'de ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi 2000-2017 dönemi çeyreklik verileri kullanılarak incelemiştir. Araştırmada Türkiye'nin ithalata bağlı olarak büyüdüğü, ithalatta meydana gelen bir artışın büyümeyi ihracatta meydana gelen artışa göre daha fazla artırdığı gösterilmiştir.

3. YÖNTEM VE VERİ SETİ

Bu araştırmada Türkiye'nin coğrafi ve ekonomik yapısı göz önünde bulundurularak ayrılmış 26 alt bölgesindeki dış ticaret ve turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya olan etkisi incelenmiştir. Başka bir ifadeyle, araştırma bölgelerindeki turizm faaliyetlerinin ve dış dünya ile olan ticari ilişkilerin (ihracat-ithalat), bu bölgelerin iktisadi kalkınmasına ve bölgesel refah düzeyinin artmasına herhangi bir etkisi olup olmadığını tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, 2004-2017 dönemi panel veri analizi yaklaşımlarından, Johansen (1988), Pedroni (1999, 2000) ve Kao (1999), eşbütünleşme testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Aynı zamanda, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisine ait uzun ve kısa dönem katsayıları PMG-ARDL ve Sabit Etkili Panel Kantil yaklaşımları kullanılarak ölçülmüştür. Havuzlanmış Ortalama Grup tahmincisi (PMG-ARDL) yaklaşımı Pesaran, Shin ve Smith (1999), tarafından geliştirilmiştir. Bu araştırmada, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisine bağlı olarak uzun dönem katsayıların tahmin edildiği bir diğer yöntem ise Koenker ve Bassett (1978), tarafından geliştirilmiş panel kantil yaklaşımlardır. Bu yöntem aykırı ve ağırlıklandırılmış dağılımlar konusunda sağlamdır (güvenilir) ve birim boyutunda gözlenmemiş heterojenliği hesaba katmaz (Chen ve Lei, 2018:4). Kantil yaklaşımlar ile açıklanan değişkenlerin koşullu beklentileri basit bir şekilde analiz edilmeyip, koşullu dağılımları daha karmaşık bir şekilde tanımlanmaktadır (Yan vd., 2019:1215).

Araştırma kapsamında kullanılan değişkenlere ilişkin veriler ve bu verilerin tanımı ile kaynağı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Araştırma Değişkenleri

Değişken	Açıklaması	Türü	Kaynak
LN(GT)	Turizm ve belediye işletme belgeli tesislerde geceleleyen turist sayısı	Geceleleyen toplam turist sayısının logaritması alınmıştır.	TÜİK
LN(GSYH)	Kişi başına düşen reel GSYH (2009	Logaritması alınmıştır.	TÜİK

bazlı, ABD Doları)

NX Net İhracat (ABD Doları) İhracat ile ithalat miktarı **TÜİK** arasındaki fark alınmıştır.

Araştırma kapsamında kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	LN (GSYH)	LN (GT)	NX
Ortalama	8.930432	14.35315	-1661585.
Ortanca	8.943565	14.04337	29734.00
Max.	9.939144	18.20983	2369815.
Min.	7.668094	12.26277	-65417092
Std. Sap.	0.436532	1.280862	8553169.
Gözlem	364	364	364

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Araştırma kapsamında ilk olarak değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermedikleri Pesaran (2004), CD testi ile analiz edilmiştir. Pesaran (2004), CD testi gözlem boyutunun (N), zaman boyutundan (t) büyük olduğu analizler için kullanışlı bir test olarak görülmektedir. Test sonuçlarına göre, her üç değişken de yatay kesit bağımlılığı problemi bulunmuştur. Bu bakımdan, değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olup olmadıkları (birim kök) yatay kesit bağımlılığını ya da başka bir ifadeyle, birimler arası korelasyon sorununu göz önünde bulunduran ikinci kuşak panel birim kök testlerinden yatay kesit genişletilmiş Im, Pesaran ve Shin (CIPS) testleri ile sınanmıştır. Tablo 3’de verilen test sonuçlarına göre, değişkenler düzey seviyelerinde birim kök içermektedir. Ancak, birinci farkları alındığında değişkenlerin durağanlaştıkları görülmüştür.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	CADF	Pesaran (2004), CD
LN(GT)	-2.031	52.66 [0.000]
Δ LN(GT)	-3.089***	
LN(GSYH)	-2.041	65.90 [0.000]
Δ LN(GSYH)	-3.513***	
NX	-1.934	5.12 [0.000]
Δ NX	-3.218***	

“ Δ ”, işareti değişkenlerin birinci farkını temsil etmektedir.

***, ** ve *, sırasıyla; $p <= 0.01$, $p <= 0.05$ ve $p <= 0.10$ anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Düzyer seviyelerinde birim kök içeren, ancak birinci farkları alındığında durağanlaşan seriler arasındaki uzun dönem ilişkisini Johansen (1998), Kao (1999) ve Pedroni (1999, 2000), eşbütünleşme testleri kullanarak analiz etmek mümkündür. Tablo 4’te söz konusu eşbütünleşme testlerine ilişkin bulgular verilmiştir. Johansen (1998), eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, değişkenler arasında en az iki eşbütünleşme ilişkisi vardır. Kao (1999) ve Pedroni (1999,2000), eşbütünleşme testleri, aynı biçimde LN(GT), NX ve LN(GSYH) arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu doğrulamıştır. Buna göre, LN (GT) ve NX açıklayıcı değişkenlerinin uzun dönemde LN (GSYH) üzerinde anlamlı etkisi olduğu söylenebilir.

Tablo 4: Johansen (1998), Kao (1999) ve Pedroni (1999,2000), Eşbütünleşme Testi

Kao (1999)	t-İstatistik	Prob.		
ADF Testi	-4.127	0.000***		
Residual Varyansı	0.0136			
HAC Varyansı	0.0135			
Johansen (1998)	Fisher İstatistik (İz İstatistik)	Prob.	Fisher İstatistik (Max-Eiegen)	Prob.

Dış Ticaret ve Turizmin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkisi Nedir: Pmg-Ardl ve Panel Kantil Yaklaşımlar

Hiçbiri	246.1	0.0000***	189.2	0.0000***
En az 1	113.0	0.0000***	79.61	0.0082***
En az 2	120.3	0.0000***	120.3	0.0000***
Pedroni (1999,2000)	İstatistik	Prob.	Ağır. İstatistik	Prob.
Panel v-İstatistik	1.354	0.087*	1.683	0.046**
Panel rho- İstatistik	-0.428	0.334	-0.611	0.270
Panel PP- İstatistik	-4.911	0.0000***	-4.839	0.0000***
Panel ADF- İstatistik	-4.602	0.0000***	-4.410	0.0000***
Grup rho- İstatistik	1.335	0.909		
Grup PP- İstatistik	-6.101	0.0000***		
Grup ADF- İstatistik	-5.358	0.0000***		

***, ** ve *, sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisine ait katsayılar ise ARDL-PMG yaklaşımı ile tahmin edilmiştir. Ancak, ARDL-PMG yaklaşımı uygulanmadan önce modelin uygulanacağı uygun gecikme uzunluğu tahmin edilmiştir. Bunun için Akaike, Schwarz ve Hannan-Quinn bilgi kriterleri ile Jarque-Bera normallik testine ilişkin veriler kıstas alınmıştır. Buna göre, en düşük bilgi kriterine sahip ve normallik probleminin bulunmadığı gecikme uzunluğu modelin tahmini için uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmektedir. Tablo 5 incelendiğinde, üç farklı gecikme uzunluğu içerisinde en uygun gecikme uzunluğunun birinci gecikme olduğu görülmüştür.

Tablo 5: ARDL-PMG Uygun Gecikme Uzunluğunun Tespit Edilmesi

Gecikme Sayısı	Akaïke B. Kriteri	Schwarz B. Kriteri	Hannan-Quinn B.K.	Jarque-Bera N.
1 ^a	-1.737	-0.602	-1.286	0.311
2	-1.618	0.351	-0.835	0.045
3	-3.607	-0.802	-2.492	0.0000

a; Uygun gecikme uzunluğunu temsil etmektedir.

Uygun gecikme uzunluğu tespit edildikten sonra değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisine ait katsayılar tahmin edilmiştir. Tablo 6'daki ARDL-PMG tahmin sonuçlarına göre, uzun dönemde LN(GT) değişkeninin bağımlı değişken olan LN(GSYH) üzerinde pozitif yönlü etkiye sahiptir. NX değişkeninin ise LN(GSYH) üzerinde negatif yönlü etkisi vardır. Kısa dönemde ise hem LN (GT) hem de NX değişkenlerinin LN (GSYH) üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür.

Tablo 6: ARDL-PMG Tahmini

Değişken	Katsayısı	Std. Hatası	t-İstatistik	Prob.
Uzun Dönem Eşitliği				
LN(GSYH) bağımlı değişkendir.				
LN(GT)	0.264322	0.039377	6.712580	0.0000***
NX	-5.59E-09	2.68E-09	-2.082148	0.0383**
Kısa Dönem Eşitliği				
Ψ (ECT)	-0.480553	0.022977	-20.91437	0.0000***
ΔLN(GT)	0.019514	0.034922	0.558795	0.5768
ΔNX	9.17E-08	8.10E-08	1.131536	0.2589
C (SABİT)	2.498794	0.118566	21.07513	0.0000***

***, ** ve *, sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Ψ (ECT), uzun dönem katsayısını temsil etmektedir.

ARDL-PMG analizi sonucunda elde edilen kısa dönem katsayıların birimlere göre değişimi Tablo 7'de verilmektedir.

Tablo 7: ARDL-PMG Tahmini Kısa Dönem Katsayıların Birimlere Göre Değişimi

Bölge	Ψ	$\Delta LN (GT)$	ΔNX	C
İstanbul	-0.639*** (0.031)	0.0003 (0.020)	-1.79*** (3.44)	3.28** (0.880)
Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	-0.460*** (0.019)	0.413*** (0.032)	-3.75*** (9.64)	2.609** (0.616)
Bahçeşir, Çanakkale	-0.615*** (0.015)	-0.063*** (0.012)	-5.40*** (5.24)	3.173*** (0.387)
İzmir	-0.591*** (0.031)	0.003 (0.010)	-1.50*** (1.21)	3.143** (0.864)
Aydın, Denizli, Muğla	-0.516*** (0.007)	0.005 (0.007)	4.15*** (7.50)	2.406*** (0.229)
Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	-0.536*** (0.020)	0.238** (0.064)	-3.67*** (2.00)	2.747*** (0.527)
Bursa, Eskişehir, Bilecik	-0.587*** (0.025)	-0.121 (0.068)	8.99*** (1.29)	3.242** (0.776)
Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	-0.427*** (0.025)	0.155** (0.035)	5.43*** (6.63)	2.420** (0.782)
Ankara	-0.594*** (0.027)	-0.122 (0.056)	8.59*** (5.02)	3.379** (0.922)
Konya, Karaman	-0.454*** (0.016)	-0.041 (0.030)	3.70*** (4.52)	2.455*** (0.460)
Antalya, Isparta, Burdur	-0.567*** (0.028)	0.218*** (0.035)	2.87*** (2.72)	2.613** (0.672)
Adana, Mersin	-0.359*** (0.018)	0.070*** (0.012)	-9.48*** (4.11)	1.855** (0.483)

Hatay, Kahraman Maraş, Osmaniye	-0.636*** (0.029)	-0.087*** (0.009)	-1.09*** (1.28)	3.23*** (0.679)
Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	-0.502*** (0.0176)	-0.018 (0.009)	-8.29*** (3.11)	2.528*** (0.398)
Kayseri, Sivas, Yozgat	-0.550*** (0.019)	0.238*** (0.011)	1.11*** (2.03)	2.941*** (0.514)
Zonguldak, Karabük, Bartın	-0.317*** (0.0139)	0.392*** (0.029)	-6.62*** (3.10)	1.684** (0.384)
Kastamonu, Çankırı, Sinop	-0.378*** (0.026)	0.046 (0.020)	6.78*** (7.26)	2.086* (0.757)
Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	-0.364*** (0.014)	-.346*** (0.023)	-1.17*** (2.22)	1.931*** (0.400)
Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	-0.386*** (0.013)	-0.138*** (0.013)	2.56*** (8.33)	1.980*** (0.336)
Erzurum, Erzincan, Bayburt	-0.282*** (0.007)	-0.091 (0.043)	1.41*** (8.30)	1.506*** (0.219)
Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	-0.236*** (0.011)	0.174*** (0.037)	6.81*** (3.63)	1.188** (0.290)
Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	-0.525*** (0.011)	-0.176*** (0.022)	4.54*** (4.03)	2.787*** (0.319)
Van, Muş, Bitlis, Hakkari	-0.391*** (0.008)	-0.136*** (0.003)	-2.57*** (5.81)	1.905*** (0.225)
Gaziantep, Adıyaman, Kilis	-0.460*** (0.0198)	-0.0187 (0.017)	-2.26*** (3.27)	2.414*** (0.506)
Şanlı Urfa, Diyarbakır	-0.661*** (0.0322)	-0.110*** (0.014)	1.81*** (1.11)	3.167*** (0.655)
Mardin, Batman,	-0.449***	0.023*	6.84***	2.280***

Şırnak, Siirt (0.018) (0.008) (8.71) (0.441)

***, ** ve *, sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Araştırma kapsamında son olarak değişkenler arasındaki ilişkinin boyutu sabit etkili panel kantil yöntemler kullanılarak incelenmiştir. Tablo 8 incelendiğinde, bütün kantil seviyelerinde LN (GT) değişkeninin LN (GSYH) üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür. Buna karşın, belli bir seviyeye kadar ($\tau = 0.50$) NX değişkeni LN (GSYH) üzerinde negatif yönlü etkiye sahipken, kantil seviyesi arttıkça bu değişkeninin LN(GSYH) üzerindeki etkisi anlamsızlaşmıştır.

Tablo 8: Panel Kantil Bulguları

Kantil (τ)	LN(GT)	NX	C
$\tau=0.05$	0.236*** (0.0113)	-1.43*** (9.34)	4.984*** (0.182)
$\tau=0.10$	0.212*** (0.109)	-1.40*** (1.01)	5.44*** (0.169)
$\tau=0.25$	0.196*** (0.010)	-1.14*** (1.10)	5.88*** (0.159)
$\tau=0.50$	0.198*** (0.033)	-8.70*** (2.16)	6.067*** (0.465)
$\tau=0.75$	0.234*** (0.040)	-3.51 (2.51)	5.763*** (0.566)
$\tau=0.80$	0.244*** (0.044)	-2.09 (2.75)	5.677*** (0.622)
$\tau=0.95$	0.326*** (0.067)	5.17 (3.29)	4.777*** (0.950)

***, ** ve *, sırasıyla; $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

5. SONUÇ

Turizm bölgesel kalkınmanın canlandırılmasında ve özellikle geri kalmış bölgelerde istihdamın yaratılması adına ciddi bir kaynaktır. Aynı zamanda geri kalmış bölgelerin bütünleşmesine yardımcı olmaktadır. Bunlar ve diğer birçok ölçülebilir ekonomik faydasından ötürü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bölgesel turizm faaliyetleri önemli bir ivme kazanmıştır. Bunun yanında ülkeler arasında uluslararası bağlantıların ve reel ilişkilerin artması bölgesel ticareti teşvik etmiştir.

Bu araştırmada Türkiye'nin coğrafi ve ekonomik yapısı göz önünde bulundurularak ayrılmış 26 alt bölgesindeki dış ticaret ve turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya olan etkisi incelenmiştir. Başka bir ifadeyle, araştırma bölgelerindeki turizm faaliyetlerinin ve dış dünya ile olan ticari ilişkilerin (ihracat-ithalat), bu bölgelerin iktisadi kalkınmasına ve bölgesel refah düzeyinin artmasına herhangi bir etkisi olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda uygulanan Johansen (1998), Kao (1999) ve Pedroni (1999,2000), testlerine göre, turizm faaliyetleri ve bölgesel dış ticaret, bu bölgelerin iktisadi büyümesiyle uzun dönemde eşbütünleşme içerisindedir. Buna göre, turizmin teşvik edilmesi ve turizm faaliyetlerini geliştirici faaliyetlerin benimsenmesi uzun vadede bölgesel ekonomik canlanmayı etkilemektedir. Benzer şekilde, artan ticaret hacmi, bu bölgelerdeki iktisadi büyüme üzerinde uzun vadede belirleyici bir etkiye sahiptir. Araştırmada uzun dönem esneklikleri PMG-ARDL yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Buna göre, uzun dönemde araştırma bölgelerine gelen turist sayısı iktisadi büyümeyi arttırmıştır. Bu bulgu, turizmin bölgesel açıdan ne kadar önemli bir kaynak olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle, politika yapıcılarının bölgesel turizmi teşvik edici politikalar uygulaması, bu bölgelerdeki reel ekonomik canlanmayı destekleyecek, refah düzeyinin artırılmasına ve diğer bölgeler ile aralarındaki kalkınma farklılıklarının giderilmesine katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda, bu bölgelerden daha gelişmiş sanayi şehirlerine yapılan dış göçün azaltılmasına önemli faydası olacaktır. Kimi gelişmiş ülkelerde iktisadi bakımdan nispeten geri kalmış bölgelerin doğal güzellikleri ön plana çıkarılarak, bu bölgelerin daha fazla turist çekmesi sağlanmaktadır.

Bu bakımdan, Türkiye'deki alt bölgelerde turizmin canlandırılması adına kamu idarecilerinin, yerel yönetimlerin ve sivil toplum kuruluşlarının birlikte çalışmaları, özellikle doğal güzelliklere sahip bölgelerde kırsal turizmini teşvik edici politikaların geliştirilmesi son derece önemlidir. Bunun yanında, bölge halkının turizm konusundaki bilinç düzeyinin artırılması sağlanmalıdır. Araştırma bulguları, Jones ve Munday (2001), Çeken (2008), Sevinç ve Azgün (2012), Andrei vd. (2016), Baykul ve Maden (2017), Meyer ve Meyer (2016) ile Çakır ve Sandalcılar (2018), çalışmalarını desteklemiştir. Buna karşın dış dünya ile yapılan net dış ticaret miktarı iktisadi büyümeyi olumsuz etkilemiştir. Buna göre, artan ticaret hacmi, uzun dönemde bölgenin iktisadi büyümesini azaltmıştır. Araştırma bulguları Şahin (2017), çalışmasıyla çelişmektedir. Araştırmada, ayrıca turizm faaliyetleri, dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki Sabit Etkili Panel Kantil yaklaşımlar ile incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, bölgelere gelen turist sayısının iktisadi büyüme üzerindeki etkisi kantil oranları arttıkça pozitif yönlü ve anlamlı kalmaya devam etmiştir. Ancak, bölgesel dış ticaret miktarının iktisadi büyüme üzerindeki etkisi kantil oranları arttıkça negatif yönlü etkiden anlamsız etkiye evrilmiştir. Bu bakımdan, PMG-ARDL analizi bulguları desteklenmiştir (dış ticaret ile kalkınma ilişkisi bir noktaya kadar desteklenmiştir). Kısa dönemde ise bölgeler arasında farklılıklar görülmesine rağmen genel anlamda hem turizm faaliyetleri hem de dış ticaret, iktisadi büyümeyi pozitif yönlü etkilemiştir. Buna göre, kısa dönemde hem turizmin hem de bölgesel dış ticaretin iktisadi büyümeyi ve reel aktiviteyi teşvik edici etkisi vardır.

KAYNAKÇA

- AKCAN, A.T. ve METİN, İ. (2018). Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi Türkiye Örneği. *Economics, Finance and Politics*, 13(14), 1-14.
- ANDREI, D.R., GOGONEA, R.M., CHIRITESCU, V. ve RATIU M. R. (2016). Issues Of Regional Patterns In Sustainable Development Of Tourism. *Romanian Economic and Business Review – Special Issue*, 7-16.

- ARVAS, M. A. ve TORUSDAĞ, M. (2016). İthalat ve İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *International Journal of Engineering & Applied Sciences*, 1(2), 1-18.
- AYTAÇ, A. ve AKDUĞAN, U. (2012), Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Nedensellik Analizi: 2001-2011 Türkiye Örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2): 55-70.
- BAYKUL, A. ve MADEN, S. I. (2017). Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi: TR61 Bölgesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 66-73.
- BRANKOV, J., PENJİSEVIĆ, I., CURCİC, N. B. ve ZIVANOVIĆ, B. (2019). Tourism as a Factor of Regional Development: Community Perceptions and Potential Bank Support in the Kopaonik National Park (Serbia). *Sustainability*, 11, 6507.
- CALERO, C. ve TURNER, L. W. (2019). Regional Economic Development and Tourism: A Literature Review to Highlight Future Directions for Regional Tourism Research. *Tourism Economics*, 1–24.
- CHEN, W. ve LEI, Y. (2019). The Impacts Of Renewable Energy and Technological Innovation on Environment-Energy-Growth Nexus: New Evidence From A Panel Quantile Regression. *Renewable Energy* 123, 1-14.
- ÇAKIR, R.A. ve SANDALCILAR, A.R. (2018). Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Rize Ayder Turizm Bölgesi Örneği. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8: 342-360.
- ÇEKEN, H. (2008). Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(2), 293-306.
- DANA, L. P., GURAU, C. ve LASCH, F. (2014). Entrepreneurship, Tourism and Regional Development: a Tale of Two Villages. *Entrepreneurship and Regional Development*, 26(3- 4): 357-374.
- INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION. (2013). *Toolkit on Poverty Reduction through Tourism*. Geneva.
- JOHANSEN, S. (1988). Statistical Analysis Of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.

- JONES, C. ve MUNDAY, M. (2001). Tourism and Local Economic Development: Three Case Studies. Welsh Economy Research Unit-Cardiff Business School, 1-16.
- KAO, C. (1999). Spurious Regression and Residual-Based Tests for Cointegration in Panel Data. *Journal of Econometrics*, 90, 1-44.
- KOENKER, B. R. ve BASSETT, G. (1978). Regression Quantiles. *Econometrica*, 46(1), 33-50.
- KOENKER, B.R. (2004). Quantile Regression for Longitudinal Data. *Journal of Multivariate Analysis*, 91, 74 – 89.
- KÜNÜ, S., HOPOĞLU, S., SÖKMEN GÜRÇAM, Ö., ve GÜNEŞ, Ç. (2015). Turizm ve Bölgesel Kalkınma Arasındaki İlişki: Doğu Karadeniz Bölgesi Üzerine Bir İnceleme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 71-93.
- MEYER, D.F. ve MEYER, N. (2016). The Relationship between the Tourism Sector and Local Economic Development (LED): The Case of the Vaal Triangle Region, South Africa. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 7(3), 466-472.
- OGBOKOR, C.A. ve MEYER, D.F. (2017). An Assessment Of The Relationship Between Foreign Trade And Economic Performance: Empirical Evidence From South Africa. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 9(1), 162-176.
- ÖZEL, H. A. (2018). Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği. *International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences*, 2(1), 73-82.
- PEDRANA, M. (2013). Local Economic Development Policies and Tourism An Approach to Sustainability and Culture. *Regional Science Inquiry Journal*, (1), 2013, 91-99.
- PEDRONİ, P. (1999). Criticalvalues for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Special Issue, 0305-9049
- PEDRONİ, P. (2000). Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels. In *Nonstationary Panels. Panel Cointegration, and Dynamic Panels*. 93-130.

- PESARAN, M., H., SHİN, Y. ve SMİTH, R., P. (1999). Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94:446, 621-634.
- PETREVSKA, B. ve MANASİEVA GERASİMOVA, V. (2012). Tourism in Regional Development: Empirical Evidence, Innovative Issues and Approaches in Social Sciences, 5(2), 6-20.
- SEVİNÇ, H., ve AZGÜN, S. (2012). Bölgesel Kalkınma ve İnanç Turizmi Bağlamında Akdamar Kilisesi Örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2 (2), 17-21.
- SUN, P. ve HESHMATİ, A. (2010). International Trade and its Effects on Economic Growth in China. The Institute for the Study of Labor IZA, Discussion Paper, No. 5151.
- SWINBURN, G.; GOGA, S. ve MURPHY, F. (2006). Local Economic Development: A Primer Developing and Implementing Local Economic Development Strategies and Action Plans, Washington, D.C.: World Bank.
- ŞAHİN, D. (2017). Bölgesel Kalkınmada Dış Ticaretin Rolü: TR81 Bölgesi Örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 55-67.
- TUIK, <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>, 10.07.2019
- TUNÇ, H. ve KAYA, M. (2017). Bölgesel Kalkınmada Dış Ticaret Sektörünün Rolü ve Sorunları: Batı Akdeniz Bölgesi Örneği. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(627), 59-70.
- UÇAN, O. ve KOÇAK, E. (2014). Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 51-60.
- YAN, D. ve DİĞERLERİ (2018). The Determinants of Urban Sustainability in Chinese Resource-Based Cities: A Panel Quantile Regression Approach. *Science of The Total Environment*, 686, 1210-1219.